

Д.С. Байсымакова¹, Д.Ж. Белхожаева¹, Ж.Е. Молдахметова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

СОТТЫҚ ҚОРҒАУ – ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МҮДДЕЛЕРДІ ҚОРҒАУДЫҢ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада еңбек қатынастары субъектілерінің еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерін және оның элементтерін қорғау туралы ілімді дамыту, сондай-ақ соттық қорғау нысаны шеңберінде еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерді қорғау әдістерінің теориялық негізделген жүйесін әзірлеу және еңбек қатынастары субъектілерінің еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерін қорғау – бұл соттардың, өзге де уәкілетті мемлекеттік органдардың, кәсіподақтардың және жұмыскерлердің өздері еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерін қорғау нысандары мен тәсілдері шегінде, сондай-ақ ұлттық және халықаралық еңбек нысандарының бірыңғай, дамушы және көп деңгейлі жүйесінде қамтылған құқық қағидаттары мен нормаларына сәйкес іс-қимылдары елімізде жүзеге асырылатын құқықтар болып табылады.

Түйін сөздер: сот, еңбек даулары, қорғау институты, еңбек қатынастары, еңбек қауіпсіздігі, ұжымдық шарт, материалдық залал.

Байсымакова Д.С. ¹, Белхожаева Д.Ж. ¹, Молдахметова Ж.Е. ¹
¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая

СУДЕБНАЯ ЗАЩИТА КАК ОДНА ИЗ ФОРМ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы о защите трудовых прав и правовых интересов субъектов трудовых отношений и их элементов, а также разработка теоретически обоснованной системы способов защиты трудовых прав и правовых интересов в рамках формы судебной защиты. Защита трудовых прав и правовых интересов субъектов трудовых отношений осуществляется судом. Решения судов, иных уполномоченных государственных органов, профессиональных союзов и самих работников в пределах форм и способов защиты, трудовых прав и правовых интересов, а также единых национальных и международных форм труда, права, действия которых осуществляются в соответствии с принципами и нормами права.

Ключевые слова: суд, трудовые споры, институт защиты, трудовые отношения, безопасность труда, коллективный договор, материальный ущерб.

D.S. Baisymakova¹, D.Zh.Belkhozhayeva¹, Zh.E. Moldakhmetova¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University

JUDICIAL PROTECTION AS A FORM OF PROTECTION OF LABOR RIGHTS AND INTERESTS

Abstract

The article deals with the development of the doctrine of protection of labor rights and legal interests of subjects of labor relations and their elements, as well as the development of a theoretically justified system of methods of protection of labor rights and legal interests within the form of judicial protection and protection of labor rights and legal interests of subjects of labor relations - the decision of courts, other authorized state bodies, trade unions and employees themselves within the forms and methods of protection of labor rights and legal interests, as well as unified national and international forms of labor, rights whose actions are carried out in the country in accordance with the principles and norms of law contained in the developing and multilevel system.

Keywords: court, labor disputes, institution of protection, labor relations, labor safety, collective bargaining agreement, material damages.

Қоғамның әрбір мүшесінің еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерін қорғаудың ең тиімді нысаны сот арқылы қорғау болып табылады. Сот арқылы қорғауды, қорғаудың басқа түрлерімен қатар қолдануға болады, ал кейбір жағдайларда құқықтық қорғауды жүзеге асырудың жалғыз құралы болып табылады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, сот арқылы қорғау деңгейі мемлекеттің құқықтық сипаты мен қоғамның демократиялығының негізгі көрсеткіші болып табылады. Тіпті ежелгі римдіктер мемлекеттегі сот қорғауының маңызды рөлін мойындады – «*justicia regnorum fundamentum*», ол латын тілінен аударғанда «әділет – мемлекеттің негізі» дегенді білдіреді.

Сот арқылы қорғау құқығы және оны жүзеге асыру кепілдіктері (оның ішінде қамтамасыз етудің құқықтық тетіктері) Қазақстан Республикасының Конституциясында да, көптеген халықаралық құқықтық актілерде де бекітілген. Мұндай халықаралық құқықтық актілерге, мысалы, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (8,10-баптар) [1], Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция (6-бап) [1] және т.б. жатады. Сот арқылы қорғау құқығы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады және адамның негізгі бөлінбейтін құқықтарына жатады.

Сот арқылы қорғау күрделі, көп вариантты және көпфункционалды құбылыс. Ғылыми әдебиеттерде сот қорғауы конституциялық құқық институты, қоғамдық қатынас және мемлекеттік биліктің қызметі, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік қорғау түрі ретінде қарастырылады. «Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау тұжырымдамасының» авторлары атап өткендей, мемлекеттің дербес функциясына сот арқылы қорғауды бөлу адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын нақты және тиімді қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты, ал сот тәртібі жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету құралдары ретінде әлемдегі барлық белгілі адамзат өркениетінің ең жетілдірілген әдістері болып табылады.

Ұзақ уақыт бойы сот қорғауы оның салааралық сипаты туралы болжамдар жасалғанға дейін азаматтық құқық және сот ісін жүргізу институты болып саналды. П.М. Филиппов сот ісін жүргізудің екі түрінде сот қорғауын зерттеуді жүргізе отырып, сот қорғауы соттың құқықты қалпына келтіру жөніндегі қызметін, ал сот қорғауының конституциялық құқығы жеке тұлғаның және азаматтар бірлестіктерінің сот қызметіне құқығын білдіреді деген қорытындыға келді [2, 16 б.].

Көптеген ғалымдардың сот қорғауы негізінен сот ісін жүргізу және іс жүргізу құқығы тұрғысынан қарастырылады. Мысалы, қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында сот қорғауы «күдіктіге, айыпталушыға және жәбірленушіге өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін берілген ұйымдастырушылық және іс жүргізу ережелерінің жиынтығы» деген ұстаным басым. Ал азаматтық процесте, Т.В. Сахнованың пікірінше, сот қорғауының мәнін сот та, соттағы мүдделі тұлғалар да жүзеге асыратын қорғау жөніндегі «қызмет» санаты арқылы ашуға болады [3, 22 б.].

Басқа зерттеушілер сот арқылы қорғауды сот билігін жүзеге асыру тәсілі деп түсінеді және оны осы тұрғыда сот төрелігімен байланыстырады. Сот төрелігі сот билігін жүзеге асырудың негізгі (бірақ жалғыз емес) тәсілі, сот қорғауының өмір сүру формасы және оның маңызды сипаттамасы болғанына қарамастан, сот қорғау институтын онымен сәйкестендіруге болмайды.

Сондай-ақ, сот қорғау институты соттың іс жүргізу қызметімен бірдей емес. В.Б. Вершинин атап өткендей, іс жүргізу қызметі – бұл жалпы ұғымдардың бір түрі – құқықтық және сот қызметі, ал тек процессуалдық түрде соңғысы жүзеге асырылмайды [4, 37 б.]. Шыныда да, соттың көптеген ұйымдастырушылық функциялары, мысалы, сот практикасын жалпылау және түсіндіру, заң шығару бастамасы құқығы, сот әкімшілігі, сот қызметін ұйымдастырушылық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету және басқалары сот төрелігінен тыс жүзеге асырылады. Сонымен қатар, бұзылған құқықты сот арқылы қорғау істі мәні бойынша қараумен және шешумен аяқталмайды (яғни сот төрелігі), сонымен қатар сот шешімін орындаудың барлық тетіктері мен рәсімдерін қамтиды.

Қазақстандық судьялардың мамандануы сот төрелігін жүзеге асыру сапасына әсер ететін сот практикасының маңызды ерекшелігі болып табылады және мемлекетке, әдетте, мамандандырылған соттарды құрумен байланысты шығыстарды көтерместен, ағымдағы жағдайларда құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғау кепілдіктерінің деңгейін ұстап тұруға мүмкіндік береді [5, 40 б.].

Сот қорғауын неғұрлым көлемді түсінуді көздейтін басқа да көзқарастар бар. Мысалы, О.А. Снежконың пікірінше, «сот арқылы қорғау» санатының мазмұны мен көп қырлылығы кең көзқарасты толық ашады, оған сәйкес сот арқылы қорғау рәсімін, іске қатысатын адамдардың құқықтық жағдайын және олардың кепілдіктерін, сот төрелігі органдарының мәртебесін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын қамтиды және оған қол жеткізу кепілдіктерін береді [6, 52 б.]. Д.В. Белоусов пен Н.М. Черпунова сот қорғауын кеңірек түсіндіреді. Олардың пікірінше, «сот қорғауы оның арнайы мағынасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуға немесе іске асыруда кедергілер жасауға не оларға заңда көзделмеген жүктеуге өтініштері бойынша істерді конституциялық, азаматтық, қылмыстық және әкімшілік сот ісін жүргізу рәсімдерінде қарау арқылы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сотта қамтамасыз етудің кешенді конституциялық-құқықтық институты болып табылады және бұзылған құқықты қалпына келтіруге, бостандықты қамтамасыз етуге және келтірілген зиянды өтеуге бағытталған міндеттер» [7, 85 б.].

Сот қорғауының көзқарастары мен интерпретацияларының бұл әртүрлілігі осы құқықтық институттың күрделі сипатын жеткілікті түрде көрсетеді. Сондай-ақ, мұндай құбылысты сот арқылы қорғаудың субъективті құқығы және оның сот арқылы қорғау институтымен байланысы туралы түсіну керек. Бұл жерде В.Б. Вершининнің сот қорғау институтының екіұшты құрылымы бар деген пікірін қолдау қажет. Бір жағынан, бұл мемлекеттің, оның ішінде сот органдарының құқықтық қатынастарға қатысушыларды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі қызметін, екінші жағынан жеке және заңды тұлғалардың соттың және басқа да мемлекеттік органдардың тиімді қызметіне субъективті құқығын білдіреді [4, 98 б.]. Осылайша сот арқылы қорғаудың субъективті құқығы сот арқылы қорғаудың кешенді институтының құрылымдық элементі болып табылады.

Сондай-ақ, Е.И. Лыскованың да пікірін қолдау қажет, «ол сот арқылы қорғау құқықтың белгілі бір саласына жатпайтын күрделі құбылыс деп санайды» [8, 110 б.]. Шыныда да, сот қорғауды ұйымдастыруды және жүзеге асыруды бекітетін құқықтық нормалар құқық жүйесінің көптеген салаларында, соның ішінде еңбек құқығында да орналастырылған.

Еңбек құқықтары мен жұмыскерлердің құқықтық мүдделерін сот арқылы қорғау институтының дамуы әлемдік стандарттары бойынша өте кеш басталды – 1861 жылы крепостнойлық құқық жойылғаннан кейін ғана қорғауға жататын ең төменгі еңбек құқықтарын, соның ішінде сот құқығын заңнамалық тұрғыдан бекіту туралы айтуға болады. Еңбек заңнамасының өзі, И.Я. Киселев атап өткендей, өте қысқа мерзімде қалыптасты

(крепостнойлық құқық жойылғаннан кейін 20 жыл өткен соң) – 21 жыл ішінде (1882-1903 жж.) өнеркәсіптік (жұмысшы) құқықтың негізін құрайтын тоғыз негізгі заң қабылданды [9, 156 б.]. Сол кездегі еңбек құқықтарын қорғаудың ең кең тараған түрі әкімшілік болды. 1882 жылғы 1 маусымдағы «Зауыттарда, фабрикаларда және өндірістерде жұмыс істейтін кәмелетке толмағандар туралы» заң арнайы зауыт инспекциясын құруды көздеді, оның өкілеттіктері өндірістерде көрсетілген заңның орындалуын бақылау, полицияның қатысуымен бұзушылықтарды тіркеу, сондай-ақ заңнаманы бұзу бойынша материалдарды сотқа беру және айыптауды қолдау болды.

С.Ю. Головина атап өткендей, бұл жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы жанжалдарды шешу қажеттілігі еңбек дауларын қарау тәртібін әзірлеудің басталуына түрткі болды. 1865 жылы ішкі істер министрлігінде еңбек дауларын қарау үшін өнеркәсіптік соттар құру туралы жоба жіберілді, бірақ ол ешқашан қабылданды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында төзімсіз еңбек жағдайларына қарсы әлеуметтік наразылықтар еңбек қатынастарын құқықтық реттеудің басталуына әкелді. Екі онжылдықта бірнеше іргелі заңдар қабылданды, ал біраз уақыттан кейін олардың негізінде еңбек саласындағы алғашқы кодификацияланған акт-өнеркәсіптік Еңбек туралы жарғы қабылданды [10, 234 б.].

Осы кезеңдегі еңбек даулары азаматтық сот ісін жүргізу ережелері бойынша жалпы юрисдикцияның әлемдік және аудандық соттарында қаралды, бірақ сот практикасы еңбекті құқықтық реттеу саласында аз рөл атқарды. Сот ісін жүргізудің күрделілігіне, оның салыстырмалы түрде жоғары құнына, судьялардың еңбек қатынастары мен өндірістің ерекшелігі туралы нашар хабардар болуына байланысты көптеген факторлар бойынша сотқа жүгіну өте аз болды.

Ал, қазіргі уақытта еңбек қатынастары саласында екі жағымсыз тенденция пайда болды, атап айтқанда жұмысшылардың еңбек құқықтарын бұзудың өсуі және оларды сот арқылы қорғаудың әлсіреуі. Егер екінші тармақпен бәрі түсінікті болса, онда біріншісінде заңсыз жұмыстан шығаруға байланысты бұзушылықтар, жалақыны кеш төлеу немесе мүлдем төлемеу, зейнетақының болмауы жатады. Жалпы, жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау ұғымын кең және тар мағынада ажырату керек. Тар мағынада – бұл еңбек құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету, оларды бұзушылықтардан қорғау, оның ішінде бұзылған құқықтардың алдын алу, қалпына келтіру. Кең мағынада, еңбек құқықтарын қорғау деп еңбек құқығын қорғау функциясының өзін іске асыруды түсіну керек, бұл өз кезегінде бүкіл елдің қорғаныс функциясын көрсетеді [11].

Құқықтың әртүрлі салаларының тұжырымдамалық аппаратының жеке элементтері бірдей. Біздің ойымызша, азаматтық, тұрғын үй, жер және т.б. салалардағы сот қорғау институтын және құқықты қорғау тәсілдерін бірыңғай құқықтық реттеу құқықтағы ұқсас элементтердің сабақтастығын көрсетеді.

Соттық қорғау – бұл халықаралық және еліміздегі құқықтың негізгі жалпы принциптері болып табылатын кешенді, салааралық құқық институты. Сот қорғауы бірыңғай сот билігі шеңберінде конституциялық, азаматтық, төрелік, әкімшілік және қылмыстық сот ісін жүргізу арқылы жүзеге асырылады. В.Б. Вершинин атап өткендей, құқықтың әртүрлі салаларында сот қорғауына құқықты да, оны қамтамасыз ету бойынша сот төрелігі органдарының қызметінде бекітетін ұқсас және өзара байланысты нормалар бар [4, 87 б.]. «Құқықтың әрбір саласының пәні мен әдісінің өзіндік ерекшелігі болғанына қарамастан, сот арқылы қорғауды жүзеге асыру әлеуметтік байланыстар субъектілерінің бұзылған немесе даулы құқықтарын қалпына келтірудің ұқсас кезеңдері, ұқсас тетіктері мен рәсімдері бар бірыңғай заңдық (құқық қолдану) процесінің шеңберінде жүреді», – деп атап өтті ол.

Осылайша, сот қорғауы құқықтың әртүрлі салаларының заңнамасында ұқсас бекітілуге ие болуы керек деп болжау қисында болар еді.

Сот арқылы қорғауды еңбек құқықтарын қорғаудың бір түрі ретінде қарастыра отырып, осы құбылыстың іс жүргізу аспектісін ескеру қажет. Еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау азаматтық процесс шеңберінде жүзеге асырылады. Жалпы юрисдикция соты азаматтық сот

ісін жүргізу арқылы еңбек құқықтарын қорғауды жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 1-бабына сәйкес, жалпы юрисдикция соттары азаматтардың, ұйымдардың, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қатысуымен бұзылған немесе даулы құқықтарды, бостандықтар мен құқықтық мүдделерді қорғау туралы, соның ішінде еңбек қатынастарынан туындайтын даулар бойынша сот істерін қарау тәртібін белгілейді [12].

Бұл соттық қорғау еңбек құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын басқа юрисдикциялық органдардан ерекшелендіретін арнайы іс жүргізу нысаны. Ерекше рәсім – юрисдикциялық процесс – кез-келген мемлекеттік органға тән және юрисдикциялық емес қорғау нысандарын ажыратады. Юрисдикциялық процесс – «бұл заңды істі мәні бойынша қарауға және құқық қорғау нәтижесіне қол жеткізуге бағытталған мемлекет уәкілеттік берген органдар мен тұлғалардың өзара органикалық байланысты іс жүргізу әрекеттерінің жүйесі». Сот іс жүргізу формасы процеске қатысушылардың іс-әрекеттерін және істі қарау тәртібін анықтайтын арнайы кодификацияланған іс жүргізу нормаларын (еңбек даулары үшін), сондай-ақ қабылданған актілердің, атқарушылық құжаттардың нақты бекітілген түрлерін қамтиды. Еңбек құқығына қатысты бұзылған еңбек құқықтарын қорғауға тек еңбек қатынастарының субъектілері ғана емес, сонымен қатар жұмысқа қабылданбаған немесе жұмыстан шығарылған адамдар де жүгіне алатындығын атап өткен жөн.

Сот арқылы қорғау – бұл азаматтардың құқықтарын қорғаудың әмбебап, негізгі және осы функцияны жүзеге асыруға бейімделген түрі. Сот төрелігі жүзеге асырылатын процедуралық форма «барлық заңды процедуралардың ішіндегі ең күрделі, тармақталған және педантикалық» болып табылады. Өзге (соттан тыс) органдардың құқықтарды қорғау рәсімі онша егжей-тегжейлі емес. Қорғаудың сот нысаны арнайы құқықтық қорғау құралдарымен сипатталады, мысалы, шағымдар, өтініштер, сот шешімдері мен қаулыларын шығару және басқалар.

Дәстүр бойынша еңбек даулары бұрын заңдарда және өзге де нормативтік құқықтық актілерде және жеке еңбек шарттарында белгіленген еңбек жағдайларын қолдану туралы даулар (яғни, бұзылған құқыққа қатысты даулар) және еңбек жағдайларын белгілеуге немесе оларда қолданылып жүрген құқық туралы дауларды өзертуге қатысты емес даулар жататын талап арыздарға бөлінеді. Мысалы, даулар олардың сотта қаралуына кім бастамашы болғанына байланысты өзгеруі мүмкін - жұмыскер немесе жұмыс беруші. Табиғаты бойынша еңбек даулары мынандай дауларға бөлінеді:

- еңбек заңнамасының қағидаттары мен нормаларын қолдану, жұмыскердің немесе кәсіподақ органының бұзылған құқығын қорғау және қалпына келтіру туралы;
- заңнамамен реттелмеген еңбек пен тұрмыстың жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларын белгілеу немесе қолданыстағыны өзгерту туралы.

А.М. Куренной еңбек дауларын еңбек құқығы институттары мен ішкі институттары бойынша келесідей жіктеуді ұсынады [13, 114 б.]:

1. Ұжымдық шарттар мен келісімдер туралы заңнаманы қолдану және еңбек туралы шарттардың талаптары бойынша даулар.

2. Жұмыспен қамту туралы заңнаманы қолдану туралы келіспеушіліктерге негізделген даулар.

3. «Еңбек шарты» институтына кіретін нормаларды қолдануға байланысты даулар. Жеке еңбек дауларының бұл түрін нақты еңбек істері бойынша талап қою нысаны ретінде пайда болатын және оларды қарау кезінде белгілі бір айырмашылықтары бар кіші түрлерге бөлуге болады: жұмысқа қабылдау және еңбек шартын жасасу туралы даулар; еңбек кітапшасына жазбалар енгізу туралы даулар; жұмыстан шеттету туралы даулар; басқа жұмысқа ауысу, орын ауыстыру немесе маңызды еңбек жағдайларын өзгерту туралы даулар; жұмысты қалпына келтіру туралы даулар; мәжбүрлі жағдайда жұмысқа келмеу уақытын төлеу туралы даулар; жұмыстан шығау жәрдемақысын төлеу туралы даулар; еңбек кітапшасын беру және оны кешіктіру уақытын төлеу туралы даулар; жұмысты қалпына келтіру туралы сот

шешімінің орындалуын кешіктіру уақытын төлеу туралы даулар.

4. Жұмыс уақыты туралы заңнаманы қолдану туралы даулар.

5. Демалыс уақыты туралы заңнаманы қолдануға байланысты даулар.

6. Жалақы институтына кіретін нормаларды, оның ішінде еңбек нормалары мен бағаларды қолдану туралы даулар.

7. Кепілдіктер мен өтемақылар туралы заңнаманы қолдану бойынша даулар.

8. Еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі туралы заңнаманы қолданудан туындайтын даулар.

9. Тәртіптік жауапкершілікті қолдану мәселелері бойынша даулар.

10. Еңбекті қорғау саласындағы даулар.

11. Әйелдердің еңбек заңнамасын қолдануға байланысты даулар.

12. Жұмысты оқумен ұштастыратын жұмыскерлерге жеңілдіктер беру мәселелері бойынша даулар.

13. Еңбек заңнамасының сақталуын қадағалау және бақылау жөніндегі қызметке негізделген даулар.

Заң шығарушы еңбек дауларын жеке және ұжымдық деп бөлуді ұсынады. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 15, 16-тарауы жеке еңбек дауларын және ұжымдық еңбек дауларын қарауға арналған. Ұжымдық еңбек дауы деп жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек жағдайларын, соның ішінде жалақыны, ұжымдық шарттарды, келісімдерді жасауды, өзгертуді және орындауды, сондай-ақ жұмыс берушінің жергілікті нормативтік актілерді қабылдау кезінде жұмысшылардың сайланбалы өкілді органының пікірін екеруден бас тартуына байланысты реттелмеген келіспеушіліктер түсініледі. Ұжымдық еңбек дауларын шешудің негізгі рәсімдері татуластыру комиссияларында, еңбек төрелігінде немесе делдалдың қатысуымен өтеді [11].

Сот жеке дауларын шешуде ерекше, басым рөл атқарады. Жеке еңбек дауы деп жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек құқығы нормаларын қолдану мәселелері бойынша, оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болған жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы реттелмеген келіспеушіліктер, сондай-ақ жұмыс беруші бұған тілек білдірген адаммен еңбек шартын жасаудан бас тартқан жағдай түсініледі. Жеке еңбек дауларын еңбек даулары жөніндегі келісу комиссиялары қарауы мүмкін. Белгіленген мерзімде келісу комиссиясының шешімі орындалмаған, мәселелер реттелмеген жағдайларда, жұмыскер немесе бұрын еңбек қатынастарында болған адам не жұмыс беруші сотқа жүгінуге құқылы.

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 160-бабы жеке еңбек дауларының белгілі бір санаттарын анықтайды және оларды тек сот арқылы шешуге болады [11]. Мұндай дауларға жұмысты қалпына келтіру, жұмыстан босату күні мен тұжырымдамасын өзгерту, жұмыстан мәжбүрлі жағдайда қалғаны үшін ақы төлеу және жұмыскердің өтініші бойынша басқа да талаптар туралы даулар жатады. Бұдан басқа, жұмыскердің жұмыс берушіге келтірілген материалдық залалын өтеу туралы даулар тікелей соттарда қаралады. Жеке заң шығарушы жұмысқа қабылдаудан бас тарту туралы дауларды, жұмыс берушілерде жұмыс істейтін адамдардың – дара кәсіпкер болып табылмайтын жеке тұлғалардың және діни ұйымдардың қызметкерлерінің қатысуымен дауларды, сондай-ақ кемсітушілік туралы арыздар бойынша істерді, яғни, жеке еңбек дауларының осы санаттарын тек сот қарайды.

Жалпы ереже бойынша еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау аумақтық соттылыққа сәйкес жүзеге асырылады. Жұмыскер сотқа жұмыс беруші – заңды тұлғаның (дара кәсіпкердің) орналасқан жері бойынша және дара кәсіпкер болып табылмайтын жеке тұлғаның жұмыс берушінің тұрғылықты жері бойынша жүгінеді. Ұйымға талап қою оның филиалы немесе өкілдігі орналасқан жерде де сотқа берілуі мүмкін. Сондай-ақ, олардың орындалатын орны көрсетілген еңбек шарттарынан талап арыздар осындай шарттың орындалатын орны бойынша қойылуы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, мынандай қорытынды жасауға болады: еңбек құқықтарын соттық қорғау – материалдық және іс жүргізу сипатындағы

элементтерді қамтитын кешенді құқықтық институт екеніне сүйене отырып, еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерді қорғаудың келесі топтарын ажыратуға болады:

– еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерді қорғаудың барлық түрлерінде жүзеге асырылуы мүмкін әмбебап әдістер;

– еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерді қорғаудың бірнеше нысандары шеңберінде дәйекті немесе параллельді түрде қолдануға болатын балама әдістер;

– еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерді қорғаудың бір ғана нысаны шеңберінде қолдануға жататын айырықша тәсілдер.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, осы мақала аясында «соттық қорғау» ұғымының келесі анықтамаларын тұжырымдауға болады. Соттық қорғау – бұл еңбек қатынастары субъектілерінің еңбек құқықтары мен құқықтық мүдделерін қорғаудың бір түрі, ол елімізде жүзеге асырылатын ұлттық және халықаралық еңбек құқығы нысандарының бірыңғай, дамып келе жатқан және көп деңгейлі жүйесінде қамтылған құқық қағидалары мен нормаларына сәйкес еңбек дауларын шешу үшін соттардың іс жүргізу қызметінде көрініс табады.

Алғыс.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР09259109 грант).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Международные акты о правах человека. Сборник документов.* – М.: Норма, 2000. – 747 с.
2. Филиппов П. А. Проблемы теории судебной защиты: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / П.А. Филиппов. – Л., 1988. – 26 с.
3. Сахнова Т. В. О сущности судебной защиты в гражданском процессе / Т.В. Сахнова // *Российское правосудие.* - 2006. - № 7. – С. 22 -35.
4. Вершинин В.Б. Судебная защита как комплексный институт российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Б. Вершинин. – Саратов, 2011. – 224 с.
5. Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. К вопросу о специализации судов по социально-трудовым спорам // *ВЕСТНИК КазНПУ имени Абая, серия «Юриспруденция», №3(69), 2022.*– С.37-48.
6. Снежко О. А. Государственная защита прав граждан / О. А. Снежко. - М., 2005. – 265 с.
7. Чепурнова Н. М., Белоусов Д. В. Судебная защита в механизме гарантирования прав и свобод. Конституционно-правовой аспект / Н. М. Чепурнова, Д. В. Белоусов. – М., 2010. – 168 с.
8. Лыскова Е. И. Право граждан на обращение в суд и юридические методы его защиты / Е. И. Лыскова // *Государство и право.* - 2018. - № 11. – С. 109 – 115.
9. Киселев И. Я. Трудовое право России. Историко-правовое исследование: учебное пособие / И. Я. Киселев. – М.: Норма, 2017. – С. 384
10. Головина С. Ю. Кодификация трудового законодательства России // *Кодификация российского частного права.* - М.: Статут, 2008. - С. 234 -266
11. 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (жүзіну мерзімі: 12.10.2022)
12. 2015 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>(жүзіну мерзімі: 12.10.2022)
13. Трудовое право России: учебник / Под ред. А.М. Куренного. – 4-е изд, испр. и доп. – Москва: Проспект, 2022. – С. 672